

нарративні конструкції є тими текстовими важелями, що формують психоаналітичне тло кожного окремого твору й психоаналітичний дискурс української літератури кінця ХХ – початку ХХІ ст. Психоаналітичний потенціал текстів Ю. Іздрика питома наповнюють численні патологічні меха-

нізми думок, дій і вчинків персонажів, підпорядкованих системі несвідомого, травм, множинності особистості, психозам, розбалансованості, внутрішнім конфліктам і неузгодженостям, що й формують психоаналітичну домінуючу аналізованих творів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. Київ: Грані-Т, 2013. 548 с.
2. Гуринов С. Маргинальная антропология. Саратов: Изд-во СГСЭУ, 2000. 237 с.
3. Іздрик Ю. 3:1. Острів КРК. Воццек. Подвійний Леон. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2009. 320 с.
4. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.
5. Кошелюк О. Вербальне та маргінальне: патологія комунікації в романі Ю. Іздрика «Воццек». *Волинь філологічна: текст і контекст*. 2012. Вип. 14. С. 84-94.
6. Лавринович Л. Постмодернізм в українській, польській та російській прозі: типологія образу-персонажа. Дисертація на здобуття наук. ступ. кандид. філолог. наук. Луцьк, 2002. 175 с.
7. Мартинова С. Marginality as a reality and a perspective of transition: conceptual approaches in culture [Маргінальність як реалія та перспектива перехідності: концептуальні підходи в культурі]. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2020. № 4. С. 46–50.
8. Мартинова С. Маргінальна особистість у сучасному культурному просторі. *Культура і сучасність*. 2020. № 2. С. 70–75.
9. Маслов А. Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу. Житомир: ЖДТУ, 2004. 165 с.
10. Никитин Е. Феномен человеческого самоутверждения. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 224 с.
11. Підпригора С. Біблійний дискурс у прозі Ю. Іздрика (на матеріалі романів «Подвійний Леон» та «АМТМ»). *Філологічний дискурс*. 2017. Вип. 6. С. 79-87.
12. Харчук Р. Українська постмодерна проза. Київ: Академія, 2008. 247 с.
13. Bos J., Park D.W., Pietikainen P. Strategic self-marginalization: the case of psychoanalysis. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. 2005. Vol. 41. № 3. P. 207-224.

УДК 821.161.2-311.6 : 7.04-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.23.2.47>

ТИПИ ЖІНОЧИХ ОБРАЗІВ У РОМАНІ «ФОРТЕЦЯ НА БОРИСФЕНІ» В.ЧЕМЕРИСА

THE TYPES OF FEMALE IMAGES IN THE NOVEL "FORTRESS ON BORYSTHENES" BY V. CHEMERIS

Шульга О.О.,

orcid.org/0000-0003-4797-2432

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри українознавства

Запорізького національного університету

У статті проаналізовано типи образів жінок і художню специфіку їх творення в історичному романі В. Чемериса «Фортеця на Борисфені». Виокремлено типи: жінка-полонянка, жінка-чарівниця, жінка-воїн. Один жіночий образ може поєднувати в собі кілька типів у різний час або й одночасно. Жіночі образи в романі зазнають трансформацій залежно від зміни соціального статусу (заміжжя, материнство) або зовнішніх обставин. Автор по-різному зображує жінок у статусі нареченої, дружини, матері, кожен соціальний статус додає певних відтінків у творення образів.

У романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса зображено долю українок під ґнітом польської шляхти. Долю полонянок відтворено автором у художньому образі Насті-українки. Для узагальнення образу автор не приділив уваги рисам обличчя дівчини. У портретному описі акцент зроблено на косі і на одязі дівчини – вишиванці, що є символом українського народу, одним з чинників національної ідентифікації. Ще однією ознакою узагальнення образу героїні є її відмова сказати власне ім'я, натомість вона називає себе «полонянкою», «українкою». В образі полонянки простежується уособлення України – незламної, волелюбної.

Ознаками типу жінка-полонянка є відчуття національної ідентичності, прагнення до волі, непокоря поневолювачам, бажання зберегти честь і гідність навіть ціною власного життя.

У романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса тип жінки-чарівниці представлено в образі Ориси. Інакшість жінки автор передає в зовнішній характеристиці описом чорного волосся і чорних очей. Автор не зображує магічні дії і обряди, він змальовує знахарку в стилі романтизму: вона вродлива і добра. Орися намагається замовляннями допомогти козакам. Риси доброти і патріотизму є визначальними у творенні образу Ориси-чарівниці, вони є специфічними для зображення відьми, тому вирізняють даний образ від традиційного змалювання відьом і знахарок в українській літературі про козаччину.

Історичний роман В. Чемериса «Фортеця на Борисфені» представляє кілька образів типу жінка-воїн: Марину Кизим, Олену Матусевич, Параску Хрущиху. Визначальною рисою жінки-воїна є відчуття національної ідентичності, усвідомлення важливості боротьби за незалежність української нації. Образи даного типу унікальні тим, що поєднують у собі жіночу принадність і військові вміння.

Ключові слова: жіночі образи, жінка-воїн, національна ідентичність, роман, тип, трансформація.

The article analyzes the types of images of women and the artistic specifics of their creation in historical novel "Fortress on Borysthenes" by V. Chemeris. Types are distinguished: female-captive, female-sorceress, female-warrior. One female image can combine several types at different times or at the same time. Female images in the novel undergo transformations depending on changes in social status (marriage, motherhood) or external circumstances. The author portrays women in different ways in the status of bride, wife, mother, each social status adds certain shades to the creation of images.

The novel "Fortress on Borysthenes" by V. Chemeris depicts the fate of Ukrainian women under the yoke of the Polish Gentry. The fate of the captives is recreated by the author in the artistic image of Nastya-Ukrainian. To summarize the image, the author did not pay attention to the girl's facial features. In the portrait description, the emphasis is placed on the braid and on the girl's clothes – vyshyvanka, which is a symbol of the Ukrainian people, one of the factors of national identification. Another sign of generalization of the image of the heroine is her refusal to say her own name, but she calls herself a "prisoner", "Ukrainian". In the image of the captive, the personification of Ukraine can be traced – indestructible, freedom-loving.

Signs of the female captive type are a sense of national identity, a desire for freedom, disobedience to enslavers, a desire to preserve honor and dignity even at the cost of one's own life.

In the novel "Fortress on Borysthenes" by V. Chemeris, the type of female sorceress is represented in the image of Orisa. The author conveys the otherness of a woman in the external characteristic with a description of black hair and black eyes. The author does not depict magical actions and rituals, he depicts a healer in the style of romanticism: she is beautiful and kind. Orisa tries to help the Cossacks with conspiracies. Features of kindness and patriotism are decisive in creating the image of Orisa the sorceress, they are specific to the image of a witch, so they distinguish this image from the traditional depiction of witches and healers in Ukrainian literature about the Cossacks.

In the novel "Fortress on Borysthenes" by V. Chemeris are presents several images of the female warrior type: Marina Kizim, Elena Matusевич, Praskovya Khrushchev. The defining feature of a female-warrior is a sense of national identity, awareness of the importance of fighting for the independence of the Ukrainian nation. Images of this type are unique in that they combine feminine charm and military skills.

Key words: female images, female-warrior, national identity, novel, type, transformation.

У час війни і боротьби за збереження незалежності України актуальним є звернення до літературних творів, у яких відтворено боротьбу українського народу з поневолювачами. Окрім того, актуальним є звернення до висвітлення ролі жіноцтва у національно-визвольній війні. В історичному романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса змальовано жіночі образи, які по-різному намагались долучитись до визвольних змагань українського народу.

Творчість В. Чемериса загалом проаналізована Т. Антоненко у дисертації «Поетика художньої прози Валентина Чемериса» [1]. Однак, з огляду на значну кількість творів, які були предметом дослідження науковиці, не всі жіночі образи роману «Фортеця на Борисфені» було розглянуто. У статті Т. Антоненко «Типологія жіно-

чих образів у прозі В. Чемериса» виокремлено тип жінки-борця на прикладі образів Параски Хрущихи і Олени Матусевич з роману «Фортеця на Борисфені», але детальної характеристики цих жіночих образів не було зроблено [2]. З огляду на відсутність ґрунтовних досліджень жіночих образів історичного роману «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса, вважаємо доречним детально проаналізувати образи жінок цього роману.

Метою дослідження є охарактеризувати типи жіночих образів і художню специфіку їх творення в історичному романі В. Чемериса «Фортеця на Борисфені». Поставлена мета зумовлює виконання наступних завдань: проаналізувати тип жінки-полонянки в романі, з'ясувати особливості творення В. Чемерисом образу жінки-чарівниці, простежити традиції зображення жінки-воїна

в українській літературі про козаччину, охарактеризувати тип жінки-воїна, простежити специфіку творення образів жінок, що брали активну участь у боротьбі українського народу за незалежність. Характеристику типів жіночих образів в історичному романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса подано нами у дисертації «Типи жіночих образів в українській романістиці про козацтво: канони, модифікація, еволюція» [8].

У романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса зображено долю українок під гнітом польської шляхти. Безчестя, які чинили поляки над дівчатами, жінками на українських землях, дають підстави виокремити певні жіночі образи, які змальовано у романі В. Чемериса в тип жінка-полонянка. Долю таких полонянок відтворено автором у художньому образі Насті-українки, як вона себе назвала. На початку твору В. Чемерис подав загальну портретну характеристику дівчини: «Висока, струнка, з русою косою. Коса довга і товста, до пояса. Маленькі груди під блаженською сорочкою, наче два горбочки. Рукавця сорочки – вуставки – вишиті червоними квіточками з чорними пагінцями та листочками... Зваблива» [7, с. 14–15]. Автор не приділив уваги рисам обличчя, очевидно, для узагальнення даного образу, типізації, адже подібних полонянок і таких трагічних історій було багато. У портретному описі акцент зроблено на косі, яка є обов'язковим атрибутом у зображенні вродливої українки козацького періоду, а також акцентується на одязі дівчини – вишиванці, що є символом українського народу, одним з чинників національної ідентифікації. Ще однією ознакою узагальнення образу даної героїні є її відмова називати власне ім'я. Замість імені дівчина називає себе «полонянкою», «українкою». Перед тим, як кинутись з вежі дівчина називає своє ім'я, але говорить, що важливіше її національність, бо вона одна з багатьох, яких спіткала така ж доля: «Настею мене люди кличуть. А для тебе я просто українка. Настя-українка» [7, с. 17].

Також автор для змалювання даного художнього образу використовує характеристику іншими персонажами: «...надто горда холопка. Як шляхтянка...» [7, с. 14]; «Ти молода, вродлива, гостроязика» [7, с. 16]. В авторській характеристиці теж акцентовано на внутрішніх якостях дівчини, а саме на її гордості: «Вона глузливо гмикнула» [7, с. 15], «Вона випросталась і гордо глянула на нього» [7, с. 15], «Дивився на її ... горду поставу...» [7, с. 16].

Попри безвихідне становище дівчини (з полону не втекти), усвідомлення неминучого

безчестя (сподобалась коменданту Кодацької фортеці, добивався її), героїні вдається не впасти у відчай, залишитись гордою і непохитною у своїх судженнях, ставленні до поневолювачів, її слова пройняті відчуттям власної і національної гідності: «...хочу жити вільною, а не панською затичкою» [7, с. 16]; «У мене є рід, і великий. Я – українка» [7, с. 15].

В образі полонянки простежується уособлення самої України – незламної країни, волелюбної. Попри поневолення у словах дівчини звучить впевненість у майбутньому визволенні української нації, держави. Незламна гідність і бажання зберегти честь будь-якою ціною. У романі зображено кілька жіночих образів, які обирають смерть, щоб не бути згвалтованими (крім Насті це кріпачки Христина, Глафіра).

Останні слова героїні звернені до рідної землі, бо в її оточенні лише вороги, земля, ріка – це єдине рідне, що в неї є: «Земля моя рідна, так хочеться жити» [7, с. 16]. «Дніпре, любий Дніпре, прийми мене, і тіло моє, і душу. І зроби мене чайкою-зигзицею» [7, с. 17].

Автор надав ваги даному вчинку, вказав, що така відвага дала можливість зрозуміти приїжджому французу сенс боротьби козаків, українського народу за свободу: «Дівчина відкрила йому очі, зняла з них полуду» [7, с. 41]. Якщо до цього вчинку комендант бачив у дівчині лише вродливе тіло, яким бажав оволодіти, то після він усвідомив, що непокоря цієї тендітної дівчини – це непокоря усього українського народу, бажання бути вільними на своїй землі: «Велів поховати дівчину в степу з усіма військовими почестями» [7, с. 41]; «Полковник Жан Маріон був військовою людиною і в інших, бодай то були й вороги, вмів цінувати і хоробрість, і самопожертву» [7, с. 41]; «Дивіться на цю просту селянку, холопку з чужої вам України. Беріть з неї приклад, як треба бути мужнім і відважним, як треба палко любити свою землю і ненавидіти своїх ворогів! Коли й ви будете такими відважними і хоробрими, як ця українка, жоден ворог не візьме нашого замку» [7, с. 41].

У художньому образі Насті-українки з роману «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса представлено тип українки-полонянки. Ознаками даного типу є відчуття національної ідентичності, прагнення до волі, непокоря поневолювачам, бажання зберегти честь і гідність навіть ціною власного життя.

У романі «Фортеця на Борисфені» в образі чарівниці Орисі В. Чемерис змалював жінку, яка знає замовляння і розуміється на травах. У кожному селі були такі знахарки, яких поза очі люди називали відьмами. Ставлення до таких жінок

зазвичай було негативним, у всіх бідах села чи особистих часто звинувачували їх. Однак, коли хтось важко хворів, зверталися по допомогу саме до знахарок.

Знайомлячи читача з новим жіночим образом, автор використовує пестливі форми «відьмочка», «чарівниченька», виказуючи власну симпатію. Інакшість Орісі В. Чемерис передає в зовнішній характеристиці описом «чорного волосся» і «чорних очей», не карих, а саме чорних: «...чорне волосся розметалося по оголених плечах. Важко дихаючи, дівчина позирала на гетьмана великими чорними очима» [7, с. 355]; «...глянув у її великі чорні очі, в яких спалахнули зірніці» [7, с. 355]. Чорний колір асоціюється з невідомим, таємничим, демонологічним. Саме чорних очей Орісі лякались односельці і лише гетьман Остряниця, який покохав дівчину, не відчував страху, а був зачарований красою її очей.

Автор не зображує магичні дії і обряди, він змальовує знахарку в стилі романтизму: вона вродлива, добра, хоче допомагати людям, хоча від них отримує лише образи і цькування: «А я ж нікому мани не пускаю, добра людям хочу» [7, с. 358]; «Що де трапиться в місті, лихе яке чи пеня, так усе на мене валять...» [7, с. 356]; «А яка ж я відьма? У мене в серці й крихти зла немає. Навіть до тих жінок, котрі хотіли мене втопити» [7, с. 359]. Акцентує В. Чемерис на доброті Орісі, в її серці не має зла на односельчан, якої б шкоди вони їй не заподіяли. Також важливим у творенні образу є патріотизм дівчини. Вона переймається національно-визвольною боротьбою українського народу, намагається чарами допомогти козакам. Цими рисами – добротою і патріотизмом – чарівниця в романі В. Чемериса відрізняється від традиційного змалювання відьом і знахарок в українській літературі про козаччину.

Серед здібностей, що відрізняють Орісію від інших односельців, В. Чемерис вказує на розуміння властивостей лікарських трав, віру в магичну силу слова – замовляння: «Хотіла зачарувати лядські кулі, щоб вони в козаків не вцілили» [7, с. 357]; «І пішов росяним споришем, а вона стояла, простягнувши йому вслід руки, і шепотіла, закликаючи зорі і ясну днину, тихі води і святу землю, аби він повернувся живим...» [7, с. 360]. Такий арсенал магичних дій недостатній для називання «відьмою», тому автор обирає варіант «чарівниця». Слово «чарівниця» доречно вжите і з позиції вроди дівчини, здатності закохати в себе гетьмана Остряницю з першого погляду.

Таким чином у романі В. Чемериса «Фортеця на Борисфені» серед загалу жіночих образів

виокремлюємо тип жінки-чарівниці. Для даного типу властивими є доброта, гуманізм, патріотизм, віра в силу замовлянь, які можуть захистити українців від ворогів.

У художніх текстах, що відтворюють події Козацької доби, більша увага надається постатям чоловіків і значно менше інформації маємо про жінок та їхній внесок у загальнонаціональну боротьбу. Довгий час побувала думка, що в роки козаччини чоловіки воювали, а жінки сиділи вдома, займаючись господарством і виховуючи дітей. Однак, це не відповідає істині. За словами О. Лугового, «не можна ігнорувати активної присутності української жінки в українській історії» [5, с. 7]. Особливості нестабільного життя в українських воєводствах біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброєння, войовничу вдачу та своєрідність світосприйняття. Життя на прикордонні привчало українських жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках. М. Логвин, який у 1550 р. побував в Україні, писав: «Хоча влада жінки – це сором навіть усередині приватного дому, проте вона начальствує в нас у фортецях, навіть прикордонних із землями московськими, турецькими, татарськими і молдавськими, які необхідно було б доручити лише чоловікам великої сміливості» [за 6, с. 34].

Дослідник ролі жіноцтва в суспільному житті козаччини О. Кривоший зазначав: «Жінка, будучи значимою одиницею тогочасного українського суспільства, часто нарівні з чоловіком брала активну участь в усіх суспільнотворчих і свідомотворчих процесах, що відбувалися на українських землях за козацьких часів... На чолі козацько-селянських загонів жінки не раз нападали на сусідів-ворогів і боронили свій край від чужинців» [4, с. 4]; «Участь жінок у військових діях разом із чоловіками й навіть керівництво чоловічими військовими підрозділами було звичайним явищем для тогочасного українського суспільства» [4, с. 22].

Тип жінка-воїн – це образ національно свідомої жінки, для щастя якої замало родинного затишку, для неї важливим є майбутнє рідного краю, його незалежність. Це горда і сильна жінка, яка знає ціну боротьбі за волю свого народу, яка відчуває ментальну приналежність. Вона унікальна тим, що поєднує в собі жіночу приналежність і військові вміння.

У романі «Фортеця на Борисфені» В. Чемериса відтворено кілька постатей жінок, які представляють тип жінка-воїн. Це Марина Кизим, Олена Матусевич, Параска Хрущица.

В образі Марини Кизим риси воїна зображено особливо чітко і втілюють задум автора – показати жінку в боротьбі за свободу.

Портрет дівчини традиційний для розлого реалістичного викладу з фольклорними елементами: «З хати вибігла дівчина, висока, тоненька, з довгою чорною косою, зашарілася кланяючись. ... Її ніжне юне личко так і полум'яніло, полум'яніла вишивана сорочка, дівчина зніяковіло заплітала і розплітала кінчик довгої коси» [7, с. 154]; «Марина зашарілася і стала ще вродливішою» [7, с. 155]. Прикметною ознакою авторського стилю є зображення почуттів, внутрішнього стану героїні через опис її очей: «Марина глянула на нього великими чистими очима, в яких було стільки нерозтраченої дівочої ніжності й доброти...» [7, с. 155]; «Марина дивилась на нього сумними очима» [7, с. 155]; «Марина засміялась, карі теплі очі її спалахнули живими іскорками, і Павлюкові здалося, що то бризкає живлюща волога з чарівної криниці» [7, с. 221].

З інтересом змальовує В. Чемерис дівчину вкозацькихобладунках. Помітна симпатія до героїні, увиразнення жіночності та відважності: «Марина стояла перед ним, наче намальована: в блакитних козацьких шароварах, в сивому кошуку з чорним коміром, в шапці, отороченій смушком, з-під якої вибивалося м'яке русяве волосся, за малиновим поясом стирчав пістоль, червоні чоботи, як мак, горять на білому снігу. ... перед ним стоїть ставний чорнобривий козак з ніжним, зашарілим від морозу лицем і теплими карими очима» [7, с. 220];

Зовнішність героїні органічна з її внутрішньою красою. Вона розумна й самодостатня, з кращими моральними якостями. Марина закохується в Павлюка не за його вроду чи соціальне становище, а за вдачу і вчинки: «Ти на святе діло людей піднімаєш. Тебе кохатимуть. Хочеш, я тебе покохаю? І буду чекати тебе з походу. Все життя чекатиму. Я терпляча» [7, с. 157].

Автор простежує формування Марини як особистості з чіткими цінностями, особливо волелюбністю та силою духу: «Так вона хоч і дівчина, а Кизимового роду. Як навріпилась, так і наполягла на своєму» [7, с. 221]; «У нас і рід увесь такий: жінки чоловіків за пояс заткнуть. Моя дружина покійна маленька була, як дівчинка, а як розійдеться, то й сам біс, бувало, з нею не зладить» [7, с. 221]. В. Чемерис достовірно відтворив образ козачки, яка в умовах постійних війн, зобов'язана вміти захистити себе і свою родину.

Усвідомлення важливості боротьби нівелює страх перед власною смертю, втратою особистого щастя: «Краще разом загинемо на валах

міста, аніж до ляхів іти. Чує моє серце біду лютую» [7, с. 304]; «Коли треба – йди. За мене не турбуйся. Аби була воля на Україні, а решта... Решта буде. ... йди, якщо треба. А я... народжу тобі сина» [7, с. 305]. Марина стала для гетьмана Павлюка не лише коханою жінкою, але й соратницею, вони обоє розуміють вищість ідеї незалежності України, можуть змиритися з неминучими втратами, жертвами й далі жити заради цієї ідеї.

Як і Олена Матусевич, Марина, будучи вагітною, втрачає коханого чоловіка. Але для Марини, на відміну від Олени, дитина стає сенсом життя. Усвідомлюючи необхідність продовження гідного роду, Марина намагається врятуватися, щоб зберегти життя дитини: «Не за себе боялася, а за дитя під серцем» [7, с. 314]. Присутність жінки на страті батька і брата – випробування, яке може вбити горем, але для Марини жорстока розправа над рідними стає мотивацією для помсти, на яку буде спроможний її ще ненароджений син: «Швидше, швидше з'являйся, сину, на білий світ, і зануртує в тобі гаряча нескорена кров Павлюків і Кизимів! Козацькому роду та й не буде довіку переводу!...» [7, с. 318].

Отже, в образі Марини Кизим змальовано тип «жінки-воїна», яка може зі зброєю в руках захистити себе, взяти участь у боротьбі на рівні з чоловіками. У змалюванні цього образу превалює милосердя, тому на війні героїня частіше зображена доглядальницею за пораненими, а згодом коханою гетьмана Павлюка, а не воїном. Виявом внутрішньої стійкості, сили духу є здатність жінки після трагічної загибелі всіх близьких (чоловіка, батька, брата) жити далі заради ненародженої дитини, попри поразку козацького повстання вірити в майбутню перемогу українського народу.

У художньому образі Олени Матусевич простежується формування особистості від полонянки до безстрашної месниці. У портретній характеристиці героїні В. Чемерис традиційно акцентує увагу на деталях зовнішності української дівчини: коса, очі, стан: «...В гурті сиділа тоненька дівчина з довгою русявою косою. Вишивана сорочка вже встигла вилиняти і була на грудях розірвана, а потім зшита. Роман побачив тоненьку ніжну шию і синю жилку, що кволо, з останніх сил пульсувала. ... дівчина звела голову і глянула на нього великими карими очима. Її очі були засмучені, повні горя, сліз, відчаю і муки і ще чогось болючого і пекучого... І водночас вони були такі бездонні, сповнені живлющої вологи...» [7, с. 127]. З першого погляду в неї закохується Роман і віддає всі кошти і цінності, щоб викупити її з полону.

Позиція дівчини зрозуміла з її поведінки. Вона горда, незламна, волелюбна: «Ти належиш до того кодла, котре віками душить мій народ. Як же я, українка, зможу тебе покохати, коли у вас, ляхів, руки по лікті у нашій крові?» [7, с. 118]; «Ліпше б я загинула у турецькій неволі, ніж бути панею в тебе і бачити, як ляхи щодень знущаються з таких же нещасних, як я» [7, с. 118]. На звертання «Гелено» дівчина гостро реагує: «Я вже просила не звати мене на лядський манір. Я – Олена» [7, с. 120]. Це рівнозначно ствердженню «Я – українка».

У панських покоях, в оточенні розкоші, фактично будучи панею, Олена відчуває себе й надалі полонянкою, бо є невольницею Матусевича. Ненависть і гнів до панича зображено не лише через мовлення героїні, але й через портретний опис: «Її гарні карі очі ... враз потемніли. У них спалахнув гнів. І ще щось... Мабуть, зневага до нього, погорда» [7, с. 118]; «...Коса гнівно здіймалася на грудях» [7, с. 118]; «...В її очах спалахнув гнів» [7, с. 128].

Пів року Олена змушена була знаходитися поряд із чоловіком, якого ненавиділа за те, що є польським шляхтичем, позбавив її волі. Та попри умови життя вона зберегла власну гордість, незламність, не зневірилася: «...Олена вийшла, гордо несучи свою гарну голову» [7, с. 121]; «Висока, пружна, ставна. Ніби й не була в татарській неволі» [7, с. 118].

У суперечках із Романом останнє слово завжди за Оленою. Жінка усвідомлює свій вплив на закоханого панича, тому у вирішальний момент, коли селяни бунтують і можуть бути вбиті за наказом Романа, Олена вдається до словесних маніпуляцій, щоб переконати шляхтича відпустити людей: «Ти не вчиниш цього, Романе. ...Ти не будеш убивцею» [7, с. 146]; «Коли ти кохаєш мене, то не смій... Чуєш, не смій проливати людську кров, бо зненавиджу тебе на віки вічні...» [7, с. 147].

Лише після того, як Роман добровільно дав волю кріпакам, Олена починає прихильно до нього ставитись, а згодом закохується. До цього моменту протистояння у свідомості Олени між поневолею народом і паном унеможлиблювало виникнення почуттів. Зміну в ставленні до чоловіка автор традиційно зображує через опис очей героїні: «Олена посміхнулася, і він вперше побачив у її очах ніжність» [7, с. 148]; «...Очі її були такі привітні й теплі, що Роман ладен був за ті очі світ перевернути» [7, с. 159].

Взаємне кохання змінює обох молодих людей, вони стають морально сильнішими і проявляють мужність, відвагу, щоб зберегти одне одного:

«Я не боюся... а жовнірів аніскілечки не страшно» [7, с. 163]; «Не тямлячи себе від люті, Олена схопила рушницю. ...майже не цілячись вистрілила» [7, с. 164]; «...Бігла з останніх сил, несучи закривавленого Романа» [7, с. 165]. Межова ситуація – напад польських жовнірів – змінює Олену. Жінка не лише змогла вбити нападника, але і врятувати Романа. В. Чемерис гіперболізує сили жінки під час зображення порятунку коханого.

Автор використовує художню деталь, щоб зобразити, наскільки важко жінці було самій у знищеному селі виходжувати Романа: «Оленко... А в тебе пасемко над скронею... сиве...» [7, с. 195]. Сиве волосся в молодій жінки є ознакою сильного стресу, переляку, відчаю. Коли Роман одужав, молоді люди могли жити в селі, будувати своє життя у спокої. Однак Олена так не хоче жити і веде чоловіка за собою: «Я кохаю тебе, але цього мені мало. Мене Україна кличе, та, що повстала. Хіба ми можемо цілуватися і милуватися, коли вирішується доля України? ...щастя не лише в коханні. Щастя і в боротьбі. Щоб у нас були і zostалися чисті серця, ходімо!» [7, с. 197].

У дорозі закохані потрапляють у полон до поляків. Опинившись у ситуації вибору між безчестям і життям, Олена свідомо обирає смерть: «Вмерти... вмерти, тільки не датись тим гвалтівникам», – подумала вона і забігала очима по хаті, з надією шукаючи своєї смерті, котра б урятувала її від глуму» [7, с. 231]. Збереження власної честі в народній традиції українців є важливішим за життя. Обороняючись від гвалтівника, Олена вбиває ротмістра його ж ножем, а далі вона помстилася ще й гусарам, підпаливши хату, в якій їх зачинила. Думка про людей і Романа, яких потрібно рятувати, дає їй сили вбити шаблею вартових. Коли жінка опиняється за крок від смерті, бачить знущання над невинними людьми, вбивства, в образі Олени проявляються риси месниці: «Люди!.. Це я – Олена!.. Вибігайте, люди, паліть хати з п'яними гвалтівниками! Вбивайте хижих звірів! Хапайте по хлівах їхніх коней – і до Павлюка...» [7, с. 233]. Ця межова ситуація трансформує образ Олени у відважного воїна: «Попереду летів вершник в шоломі і кольчuzі, за його спиною маяв зелений кунтуш» [7, с. 245]; «...ніжнолиций воїн з тонкими чорними бровами» [7, с. 245]; «В шоломі й кольчuzі, з шаблею при боці...» [211, с. 271]; «Будь-якого чоловіка за пояс заткне. Славна молодичка, нічого не скажеш. І красуня, і відважна» [7, с. 271].

В образі Олени поєднано жіночність і войовничість. Це вказує на подвійну природу жінки. Згідно з теорією К.-Г. Юнга, в жінці водночас поєд-

нується два протилежні начала – добра і зла [9]. З одного боку, жінка може бути люблячою, виступати в ролі берегині, давати любов, а з іншого, – перетворюватися на злу відьму, руйнувати все довкола [9]. У романі В. Чемериса агресія героїні спрямована на поневолювачів рідної землі, тільки в бою з ними вона стає безжальною. У взаєминах із співвітчизниками, у стосунках із чоловікам автор змальовує образ вродливої, ніжної, тендітної жінки: «Стояли, побравшись за руки, з щасливими, замріяними посмішками, забувши про все на світі, відчуваючи лише тепло рук... Вогняний пал бушує, а їм одне кохання...» [7, с. 256].

Після загибелі чоловіка Олена втрачає сили жити: «Бідна, місця собі не знаходить. Вони ж любилися, як голубів пара. Тепер сама...» [7, с. 271]; «...в очах... сум, біль, під очима – сині кола. Вуста міцно стиснені, в куточках уст залягли гіркі зморшки» [7, с. 272]; «Мені світ без Романа померк» [7, с. 275].

У захопленому поляками місті Олена наважується агітувати людей не припиняти боротьбу: «Люди! ... Не слухайте цих катюг і вішалників! Козаки-павлюківці – то наші славні лицарі! Вони борються із людськими душогубами за вашу волю!» [7, с. 293]; «Ідіть до козаків, люди! До Павлюка! – кричала Олена. – Вірте, люди, колись здолаємо лютих ворогів!...» [7, с. 293]. В останніх словах жінки зображено її безстрашність перед лицем смерті, патріотизм, віру в майбутню перемогу.

Останній вчинок Олени Матусевич перед смертю засвідчує войовничий дух. Охоплена вогнем, вона кидається до возів і падає на бочку з порохом, що й спричиняє вибух та смерть ворогів. Героїчний вчинок не є художнім вимислом В. Чемериса. В історичних описах М. Аркаса є інформація про дружину сотника Зависного, яка «...сіла на бочку з порохом, підпалила порох і вилетіла у воздух, аби не дістатися полякам» [3, с. 207].

Ще одним образом типу жінка-воїн є Параска Хрущиха. У її зображенні використано фольклорні мотиви, з елементами народного гумору і фантастики: «Гуп-гуп-гуп! Хтось, гупаючи, квапно дереться на вежу кам'яними східцями» [7, с. 395]; «Наче з-під землі, виросла перед ним Параска...» [7, с. 329]; «...З темряви вигулькнула висока й дебела молодичка з дрючком в руках» [7, с. 338]. У казках такі описи супроводжують появу Баби Яги, якогось міфічного (Змія Горинича), героїчного персонажа. Т. Антоненко вказує, що фемінні образи типу жінка-борець у творчості В. Чемериса «...витворені шляхом поєднання літературних, історичних і фольклорних традицій» [1, с. 142].

Портретна характеристика Параски є нетиповою для зображення козачок, автор порушує усталені традиції зображення жінок: «...Висока, дебела, вдвічі вища і більша за маленького кругленького сотника» [7, с. 329]; «Гарна вона, скажу вам, хоч і мухи в неї в носі грають» [7, с. 339]; «...Важка і тверда рука, мов камінь, лягла йому на плече» [7, с. 330]; «Попереду, розмахуючи руками, широко ступала висока і дебела Хрущиха» [7, с. 339]. Автор виділяє виразні маскулітні ознаки, притаманні опису чоловіків.

В описовій характеристиці героїні іншими персонажами В. Чемерис часто використовує гіперболу: «Рідна жіночка по саме горло нагодує духопеликами. ...Полк ляхів не такий страшний, як Параска Хрущиха» [7, с. 329]; «Вона в мене така, що й чорту роги вправить» [7, с. 330]; «Коли бляхів, то вгамував би, тільки не Параску. З голомозою татарвою легше впоратися, ніж з нею» [7, с. 348].

Автор користується художньою деталлю, щоб передати враження, яке справляє Параска на оточуючих: «Крикнула Параска, а свічка тільки пурх з рук!...» [7, с. 329]; «Тільки гляне пані сотникова, в боки візьметься, гримне, то в пана сотника й шабля з рук випорскує» [7, с. 329]; «...ніжно проспівала Параска, і в сотника мороз по спині пройшов» [7, с. 330].

Оригінальним у зображенні Параски є використання комічних ситуацій, гумору. Монологу героїні передують авторська мова: «...І раптом наче гармата на вулиці бахнула» [7, с. 329]. Мовлення героїні насичене описовими зворотами, іронічними звертаннями, прокльонами, що посилюють ефект комізму: «...щоб тобі коти оселедця засмоктали», «Хіба ж тобі повилазило...», «...най би тобі чорти вуса вискубли!» [7, с. 329].

Письменник акцентує увагу на неординарності Параски, готової до боротьби. Жінка, не вагаючись, йде в бій разом з чоловіком і організовує інших жінок, які бажають боротись: «Нікуди я тебе самого не пущу! Удвох підемо ляхам боки латати. Де моя зброя? Ти думаєш я остання спиця в колесі? Нехай наших знають! Зброю!» [7, с. 332]; «Я і моя півсотня жінок виявили бажання разом з усіма нагортати вал. ...Ми хвоста ляхам вкрутимо!» [7, с. 339].

Показовими є риси жінки з позиції сотника: «Бачили, пане гетьмане, яка в мене жіночка? Чисте золото червоне! Світ обійдеш, а кращої не знайдеш. Вона не тільки півсотню, а й полк збере. Бойова жіночка! Козир-баба!» [7, с. 340]; «І здалось йому, що немає милішої в світі жінки за його Парасочку. І хай би вона хоч і щодень тягала його за оселедець, тільки б вони були вкупі...» [7, с. 396].

Попри кремезну зовнішність, жінка здатна на ніжні почуття, однак грубо проявляє їх, говорить про них напругою: «Кохаю! – вигукнула Параска. – Та мені, може, світ білий без тебе не милий!» [7, с. 332]; «Але вдвох нам і смерть не страшна...» [7, с. 396]; «Параска пригорнула сотника до грудей, погладила його по голові, як дитину» [7, с. 397].

У ролі борця жінка змальована динамічно, реалістично, без прикрас: «Важко хекаючи, розпатлана, з божевільними очима й закривавленою шаблею в руках піднялась вона на вежу і довго мовчки дивилася на нього, нічого не тямлячи...» [7, с. 396]; «Я підбрала у вбитого козака шаблю і зарубала тих катюг... Я ще одного зарубала...» [7, с. 396]; «Параска вистрілила, голова враз зів'яла і зникла» [7, с. 397]; «Ще одна голова виткнулась, і Параска лихим наскоком стягла її при самих плечах» [7, с. 397].

У героїчному вчинку перед смертю простежується і вияв любові до чоловіка, і непокора перед ворогами: «Тамуючи біль від куль в грудях, Параска взяла на руки конаючого чоловіка, міцно поцілувала його в холодні помертвілі губи і, напруживши всю свою могутню силу, зробила кілька кроків і полетіла з вежі, притискаючи до себе чоловіка...» [7, с. 398].

Художні образи типу «жінка-воїн» представлені в романі «Фортеця на Борисфені» подані В. Чемерисом з позиції градації. Риси воїна проявляються в художніх образах жінок за допомогою прийому нагнітання. Якщо Марина Кизим здатна

в козацьких обладунках бути серед воїнів, вміє вправно стріляти і володіє шаблею, то вже Олена Матусевич є ватажком загону і в боях знищує ворогів. У художньому образі Параски Хрущихи ознаки воїна присутні не лише в рисах характеру, але й у зовнішньому зображенні. Автор змальовує дебелу, високу жінку з дужими руками.

В історичному романі В. Чемериса «Фортеця на Борисфені» представлено типи жінки-полонянки, жінки-чарівниці, жінки-воїна. Спільним для цих типів є вияв позиції жіночих образів у національно-визвольній війні, тільки деякі представниці типів безпосередньо беруть участь у боротьбі, а інші – словами, вчинками демонструють свою позицію.

Образ жінки-полонянки є засобом відтворення трагізму в художній канві роману. Специфіка типу полягає в утвердженні сили духу, боротьби добра зі злом, перемоги людської честі над безчестям.

Образ жінки-чарівниці демонструє надздібності українського жіноцтва і здатність молитвами-замовляннями захистити воїнів, покарати ворогів. Особливістю творення жінки-чарівниці є акцент на доброзичливості і патріотизмі знахарки, її врода.

У романі В. Чемериса «Фортеця на Борисфені» представлено кілька образів типу жінка-воїн. Усі вони наділені різними рисами й уособлюють жіноцтво України. Автор багато уваги надав неординарності жінок, які виборюють свободу, вирізняючи їхні риси вдачі, зовнішність, стосунки з іншими персонажами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антоненко Т. Поетика художньої прози Валентина Чемериса : дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Старобільськ, 2016. 201 с.
2. Антоненко Т. Типологія жіночих образів у прозі В. Чемериса. Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2012. № 4. С. 9–11.
3. Аркас М. Історія України–Русі. 2-е вид. Київ : Вища школа, 1991. 456 с.
4. Кривоший О. Жінка в суспільному житті України за часів козащини : історичні розвідки. Запоріжжя : Поліграф, 1998. 68 с.
5. Луговий О. Визначне жіноцтво України: історичні життєписи. 2-ге вид. Київ : Ярославів Вал, 2007. 282 с.
6. Українки в історії / За заг. ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2006. 328 с.
7. Чемерис В. Фортеця на Борисфені : іст. роман. Харків : Фоліо, 2012. 443 с.
8. Шульга О. Типи жіночих образів в українській романістиці про козацтво: канони, модифікація, еволюція : дис. канд. філол. наук : 10.01.01. Бердянськ, 2021. 185 с.
9. Юнг К.-Г. Психологические аспекты архетипа матери. URL : <http://www.fidel-kastro.ru/psihology/jung/j014.htm> (дата зв. 17.06.2022)